

AYDIN MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

E-mail ünvanı: aydin.mammedov@rambler.ru

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ALMANIYANIN TÜRKİYƏYƏ DAIR BANK-KREDIT SIYASƏTİ ALMAN VƏ RUS TARIXŞÜNASLIĞINDA

Açar sözlər: Türkiyə, bank-kredit, alman və rus tarixşünaslığı

Ключевые слова: Турция, банк-кредит, немецко-русская историография

Keywords: Turkey, bank-credit, Germany and russian historiography

Alman tarixçəsi Reiser Almaniya XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində iri bankların konsentrasiya olunmasının iqtisadi-siyasi səbəblərini tədqiq etmiş və belə qənaətə gəlmişdir ki, Almaniyanın maliyyə ekspedisiyasında ən böyük rolu Yaxın Şərq və Türkiyə oynamışdır. Bu işdə əsas faktor Osmanlı imperiyasında 1899-cu ildə təsis edilmiş ilk alman bankı Alman-Fələstin bankı olmuşdur. (1.s.370) Türkiyədə bu bankı Berlində fəaliyyət göstərən fon der Haydtın bankir evi təsis etmişdir. Məhz həmin il Osmanlı sultanı Bağdad dəmiryolu konsessiyasını alman kompaniyalarına verəcəyi haqqında fərman imzalamışdır. Müəllif alman banklarının, xüsusən də kapital ixrac edən bankların sayının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından artmasının da öz ölkəsinin adı çəkilən regionda və ölkədə rəqibləri ilə xüsusən də İngiltərə ilə kəskin mübarizənin güclənməsi amili ilə izah edir. Belə ki, əgər XIX əsrin 90-cı illərinin sonunda ölkədə kapital ixrac edən gəmi 4 böyük bank var idisə, 1903-cü ildə 32 şöbəsi olan 6, 1906-cı ildə isə 70 şöbəsi olan 13 bank təsis edilmişdi. Bu bankların əksəriyyəti Türkiyəyə iri maliyyə yardımları edir, bununla da ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrində, xüsusən də dəmir yolu sektorunda təsir dairələrini gücləndirməyə çalışırdılar. J.Reisserin fikrincə, Almaniyanın Türkiyəyə maliyyə yatırımı hər şeydən öncə dövlətin ekspansiyası siyasətinin təcəssümündən başqa bir şey deyildir: “İndi siyasi avanqard döyüşlər maliyyə zəminində aparılırdı” (1.s.387)-1.

Başqa bir alman tarixçisi H.Grothe də Reisserin fikirlərinə şərik çıxaraq, alman kapitalının Türkiyəyə ixracında əsas məqsəd kimi ölkəsinin siyasi-iqtisadi maraqlarını güdür. Müəllifin fikrincə, dəmir yollarının çəkilişi uğrunda mübarizə sanki dünyanın bölüşdürülməsi uğrunda mübarizəni xatırladırdı. Ona görə də I Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyə dəmir yollarının çəkilişinə qoyulan pul kütləsinə görə Almaniya 67,5%-li birinci yerdə dururdu. Bütövlükdə, Türkiyə I Dünya müharibəsinə qoşulanadək alman kapitalına məxsus yollarının uzunluğu 1857km təşkil edirdi ki, onun da 825 km-i Bağdad dəmir yolunun payına düşürdü. (2.s.14)

Bu məsələ ilə bağlı W.Hoffmanın “Türkiyədə Alman bankları” əsəri də böyük maraq doğurur. 1915-ci ildə işıq üzü görən bu əsərin əhəmiyyəti hər şeydən öncə ondadır ki, müəllif Riesser kimi iqtisadi statistikadan isti-isti, yerindəcə istifadə etmişdir. Çünki, əsərin yazılması təsvir olunan hadisələrə eyni zaman kəsiyində baş verib müəllif Türkiyəyə maliyyə yatıran kapital qoyan Alman Şərq Bankının fəaliyyətinin konkret iqtisadi rəqəmlərdə dolğun işıqlandırmışdır. (3.s 141; 315-316)

Alman kapitalının Türkiyəyə ixracatı zəminində baş verən ictimai-siyasi proseslər Ratmanın “Kayzer Almaniyaşının Yaxın Şərq siyasəti-Berlin-Bağdad” (4.s 16-18) və Kumpf-Korfesin Bismarkın “Rusiyaya doğru” 1878-1891-ci illərdə alman-rus ziddiyyətləri rastlaşdığımız məqamlarla üzləşirik. (5.s.181-182, 184-185, 186-190)

Alman tarixçisi G.Schöllqenözünün 1984-cü ildə nəşr etdirdiyi “İmperializm və nüfuz

dairələri Almaniya və İngiltərə 1871-1914-cü illərdə Yaxın Şərqlə məsələləri” adlı kitabında Almaniyanın Türkiyəyə maliyyə yatırımları məsələlərinə geniş yer ayırmışdır. Schöllqenyazır ki, Kayzerin Türkiyə paytaxtına rəsmi səfəri fon der Goltsun mövqeyini möhkəmləndirmək ləyənəsi, Almaniyanın Yaxın Şərqlə ticarət-maliyyə sferasını da genişləndirdi. (6.s 45) Müəllif 1890-cı ildə Simensin təklifi ilə Sürixdə yaradılan, 50 mln. Frank nominal kapitalavə 13 mln. Frank aksiyalara malik olan Şərqlə dəmir yolları Bankının Türkiyəyə böyük maliyyə yatırımlarına malik olduğunu, həmçinin Bağdad dəmir yollarının maliyyələşdirilməsində müstəsna rol oynadığından xüsusi qeyd etmişdir. (6.s 48) Schöllqen kimi tarixçi Gutsche də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Almaniyanın Türkiyəyə maliyyə yatırımlarını alman-ingilis rəqabətinin təbii təcəssümü kimi qiymətləndirir və bunu Almaniyanın Yaxın Şərqlə iqtisadi hegemonluğunun təminatı kimi xarakterizə edir. (7.s 145-149). Müəllif Almaniyanın Xarici İşlər Nazirliyinin 1913-cü ilin oktyabrında verdiyi məlumatlara əsasən Almaniyanın Türkiyə iqtisadiyyatının bütün sferalarına qoyduğu maliyyə yatırımının məbləğini, çəkisini və bölüşdürülməsini sxemlə göstərmişdir (min markailə). Sxemdən aydın olur ki, Ticarət evlərinə - 23 756; Torpaq sektoruna – 39 249,5; Sənayə, kommersiyavəkəndtəsərrüfatımüəssisələrinə - 6500; Banklara – 13 700; Dəmiryollarına – 36800; Mədənlərə - 3975; Sənaye müəssisələrinə - 4416; Sığorta cəmiyyətlərinə - 33.380; Məktəb və elm müəssisələrinə - 26969 marka vəsait qoymuşdur. Bütövlükdə isə bu məbləğ 519946 min marka təşkil etmişdir. (7.s. 275)

Gutsche tədqiqatlarından bəlli olur ki, bu vəsaitin 70,8%-ni (368 mln. marka) dəmir yollarına yatırılan pullar təşkil edir. Gutsche bütövlükdə Almaniyanın Türkiyəyəmaliyyə yatırımlarının əsas qayəsini burada Almaniyanın iqtisadi-siyasi cəhətdən möhkəmlənməsində görür. (7.s.35-50) Almaniyanın Türkiyəyə maliyyə yatırımları problemini XX əsr rus tarixçiləri də öz tədqiqatlarında geniş işıqlandırmışdılar.

Rus tarixçisi Lukin-Antonov (sonralsadəcə Lukin. A.M) özünün 1925-ci ildə işıq üzü görmüş „Almaniyanın Ən yeni tarixinə dair oçerklər“ adlı kitabında Alman kapitalının fəaliyyətində böyük diqqət ayırmış, lakin yenə də belə bir fikrin üzərində tapa bilməzdilər. (8.s. 150-153) Müəllif alman kapitalınınTürkiyə sənayesinin digər sferalarına müdaxiləsinidə sonrakı tədqiqatların dadiqqətlə öyrənmişdir. Beləki, Bağdad dəmir yolunun çəkilişinə dair razılıq əldə edildikdən sonra alman kapitalı 1904-cü ildə Bağdad və Mosulda neft-kəşfiyyat işlərinə dair Konsessiyalara sahib olmuşdu.(9.s.172). Rusiyada Böyük Vətən müharibəsi illərindən sonra bəhs etdiyimiz məsələyə dair bir sıra tədqiqat işləri özə çıxdı. Bunların içərisində A.Yerusəlimskinin 1951-ci ildə nəşr olunan məşhur monoqrafiyası xüsusi olaraq nəzərə çarpar. (9) Müəllif Türkiyədə dəmir yollarının tikilməsində maraqlı olan “Alman bankı”nın, almaniyalı iş adamlarının: “Maliyyə kapitalı siyasətini fəal həyata keçirmək üçün hətta digər dövlətlərin maraqlarını da ayaqlar altına qoymasını” xüsusi olaraq qeyd etmiş, konkret misallarla fikrini əsaslandırılmışdır. (9.s 255-256) Almaniyanın digər dövlətlərlə İngiltərəyə və Rusiyaya qarşı Almaniyanın diplomatik gedişlərinin də çox maraqlı izahı nəzəri cəlb edir. (9. S.258-264). Kitabın Bağdad dəmir yolunun çəkilişinə həsr edilən bölməsində Almaniyanın maliyyə siyasəti daha aydın və dolğun şəkildə əks etdirilmişdir. (9.s 489-494, 500-505). A.Yerusəlimski digər monoqrafiyasında da Almaniyanın Türkiyədə yeritdiyi maliyyə siyasətinə geniş yer ayırmış və bu zaman meydana gələn ziddiyyətlərin, beynəlxalq aləmdə yaşanan gərgin durumun şərhini analiz etməyə cəhd göstərmişdir. Bu əsərlər müəllifin yaşadığı ictimai-siyasi durumun, ideoloji tərkinin tələblərinə məruz qalsa da, tarixçinin istifadə etdiyi son dərəcə geniş və rəngarəng mənbələr, Almaniyaada toplanan arxiv sənədlərindən istifadə onların elmi dəyərini fikrimcə azaltmır. (10.s 25-27, 31-33, 49-57, 77-79, 132-137, 150-152). Təxminən eyni fikirləri E.Tarle haqqında da demək olar. Məşhur tarixçinin 12 cildlik “Əsərləri”nin

V cildi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində avropa dövlətlərinin müstəmləkələr uğrunda amansız mübarizəsini və mübarizənin məntiqi sonluğu kimi dünya müharibəsinə gətirib çıxarması prosesini kifayət qədər aydın və geniş əks etdirir. Məhz bu cildə alman-ingilis rəqabəti kifayət qədər açıq sezilir: “Az qala hər gün əlindən alan Almaniya bu dövlətin kapital ixracını da məhdudlaşdırmağa, bu sahədə də təşəbbüsü ələ almağa başladı. (20.s 95). Artıq Almaniyayı belə bir hal ciddi narahat edirdi: Müstəmləkələrində 32 milyon alman yaşayan Fransa hər il 74 milyon frank, müstəmləkələrində 375 milyon insan yaşayan İngiltərə hər il 62 milyon frank maliyyə sərf edirsə, nə üçün Almaniya bu prosesdən geri qalmalı idi”. (20.s 15-151). Müəllif Almaniyanın Türkiyəyə iqtisadi-siyasi ekspansiyasının səbəblərini də izah etməyə cəhd göstərmiş və bu zaman kapital ixracını da ön plana çəkmişdir. (20.s 134-135).

Tarixçi K.Petryayev də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Almaniyanın Türkiyəyə maliyyə yatırımlarını bu ölkədə möhkəmlənmək rəqiblərini ucuz və keyfiyyətli “Made in Germany” malları və böyük pul kütləsi ilə sıxışdırmaq cəhdi kimi qiymətləndirmişdir. (13.s 107, 117-119) Digər tədqiqat işlərində isə müəllif alman və sovet dövrü rus tarixçilərinin əsərlərini tarixşünaslıq baxımından tədqiq edərək Almaniyanın Türkiyə siyasətini araşdırmış və maliyyə yatırımı məsələlərini ön plana çəkmişdir. (14.s 18-27; 15.s 6-7, 16-19)

Almaniyanın Türkiyədə yeritdiyi maliyyə ekspansiyası F.Rotşteyinin də tarixi araşdırmalarında özünəməxsus bir tərzdə işıqlandırılmışdır. (16.s 179-200) Müəllif Alman imperiazizminin son dərəcə aqressiv xarakter daşdığını, imperiyanın aparıcı şəxslərinin dili ilə aydın verə bilməmişdir. Alman rəhbərliyi düşünürdü ki, yalnız Emsadan dünyaya qədər uzanan Almaniya Avropada sülhü qoruya bilər. (16.s 221) Almanlar bütün dünya xalqları üzərində hakimdirlər. (16.s 222) Ruslara gəlicə isə onlar barbardırlar, fransızları Avropalıların çinliləri adlandıran Bismark, italyanları cəmədəyə qonan qarğa və ya çaqqal, ingilisləri isə dükançı adlandırdı. (16.s 223) Deməli belə, “aşağı növ xalqlar” Almaniyanın Türkiyədə maliyyə yatırımlarına və ümumən heç bir siyasətinə mane ola bilməzdilər. Həqiqətən də Almanlar Türkiyədən dəmir yollarının konsessiyasını alarkən və bu sahəyə maliyyə ayırarkən ingilislər buna etiraz etmədilər. Çünki, ingilislər Türkiyə ilə ticarətdə birinciliyi öz əllərində saxladıklarına görə Almaniyanın Türkiyədə artan iqtisadi nüfuzuna təhlükə kimi baxmırdılar. (17.s 228-230). Rotşteynlə eyni fikri artıq əsəri haqqında Bağdad dəmir yollarından danışarkən xeyli söhbət açdığımız Q.Bondarevski də bölüşür. (8.s 64-65) Ümumiyyətlə, Q.Bondarevski öz əsərində təbii ki, alman bankirlərinin dəmir yolu sektoruna maliyyə yatırımlarına böyük əhəmiyyət vermişdir. (8. S.63-63, 142-143, 93, 226-227). A.S.Silin də öz yaradıcılığında Almaniyanın Türkiyədə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yeritdiyi maliyyə siyasətini geniş işıqlandırmışdır: “XIX əsrin 70-ci illərinin ortalarından alman kansleri Osmanlı imperiyasına böyük əhəmiyyət verməyə başladı”. (18. S.41) II Vilhelm Türkiyəyə məşhur səfərindən sonra bu maraq dairəsinin getdikcə genişlənməsi bir çox müstəvilərdə, o cümlədən maliyyə-ticarət sahəsində də tapdı. (18. S.117-118, 121-125, 137-139) Müəllif “Alman bankı”nın dəmir yolunun tikintisinə sərmayə qoymasını, bütövlükdə “Doyçe bankı”nı fəaliyyətini geniş işıqlandırır. (18. S.133-134) Müəllif yazır ki, öz dəmir yolları müəssisələrinin tikintisini Türkiyədə maliyyələşdirmək üçün Siemens xüsusi olaraq “Şərqi dəmir yolları bankı”nı təsis etmişdi. (18.s 189-190) A.S.Silin 1976-cı ildə nəşr olunan “Birinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində alman imperiazizminin Yaxın Şərqi ekspedisiyası (1908-1914)” adlı əsərində də müəllif bizi maraqlandıran məsələ ilə bağlı xeyli araşdırmalar aparmışdır. (19. S.15-70). Müəllif yazır ki, Almaniyanın Türkiyədəki maliyyə siyasəti, iri hərbi sifarişlər qəbul etməsi təkcə Antanta dövlətlərini deyil, hətta Üçlər üzvü olan Avstriyanı da narahat edirdi. Məsələn, 1899-cu ildə Türk hökumətinin Lövenin hərbi sursat zavodları ilə bağlı müqaviləyə 100mln. Patron gətirilməli idi. Patronlar çıxdaş olduğuna

görə hökumət müqaviləni pozmaq istədikdə yaranmış vəziyyətdən Avstriya faydalanmağa çalışmış və öz maliyyə imkanlarını Türkiyəyə təqdim etmişdi. (19. S.140) Daha modern hərbi avadanlığa yiyələnmək cəhdləri Türkiyənin ciblərini tamam boşaltmışdı. (19. S.142). “Artilleriya kralı” sayılan Krupp ölkənin ağır maliyyə vəziyyətindən istifadə etməklə Türkiyəyə 6%-lik borcla maliyyə yatırımları qoymuşdur. Təkcə zirehli texnikanın təkmilləşməsi üçün Krupp 7 mln ş frş pul vəsaiti ayırmışdı. (19. S.143) Beləliklə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Almaniyanın Türkiyəyə maliyyə yatırımları mövzusu istər alman, istərsə də rus tarixçiləri tərəfindən kifayət qədər geniş işlənməsinin şahidi olduq. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki, dövlətarası iqtisadi-siyasi və ya siyasi-iqtisadi münasibətlər sistemi belə demək mümkünsə, elə bu münasibətlərin özünün və özülünün də ən ümumiləşmiş ekvivalenti olan maliyyə siyasətindən asılıdır. Türkiyətarixçilərdən Karal Enver Ziya (21. s.424) Rıfat Ucarol (22.s. 396-398) Nihad Sayar (23. s.243-251) Velay (24. s.276-299) Hakkı Yeniay (25. s.22-51, 61-68, 76-77) və b. mövzu ilə bağlı tədqiqat işləri aparmışlar. Türkiyəli müəlliflərin əsərləri verilən məlumatın lakonikliyi dəqiqliyi ilə yanaşı eyni zamanda Almaniya kapitalının, həm də siyasi maraqlardan irəli gəlməsi fikrini müdafiə edir. Məsələn, Rıfat Ucarolun məsələyə münasibəti bu baxımdan maraq doğurur. Müəllifyazır ki, XIX əsrin 80-cı illərində İngiltərənin Kipr və Misirə, Fransanın isə Tunisə soxulması, Türkiyənin adı çəkilən dövlətlərdən uzaqlaşaraq Almaniya ilə yaxınlaşmasına şərait yaratdı. Bu durumdan yararlanan Alman ekonomisti Türkiyəyə soxulmağa başladı. Alman bankları Türkiyəyə böyük yatırımlar qoydular. (22. s.389)

ƏDƏBİYYAT

- 1.Reisser J. Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration im Zusammenhanq mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland. Jena 1912
- 2.Grothe H. Deutschland, die Türkei und der islam. Leipzig 191
- 3.Hoffman W. Deutsche Banken in der Türkei Weltwirtschaftliches Archiv Jena 1915.
- 4.Ratzel F. Politische Geographie. München – Leipzig 1897
- 5.Kumpf-Korfes S. Bismarcks „Drach nach Russland“ Zum Problem der sozial-ökonomischen Hintergründe der russisch-deutschen Entfremdung im Zeitraum von 1878 bis 1891. Berlin 1968
- 6.Schöllgen G. Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, Enqland die orientalische Frage 1871-1914. München 1984
- 7.Gutsche W. Monopole, Staat und Expansion vor 1914, Zum Funktionsmechanismus zwischen Industriemonopolen, Grossbanken und Staatsorganen in der Aussenpolitik des Deutschen Reiches 1897 bis Sommer 1914. Berlin 1986
- 8.Бондаревский Г. Багдадская железная дорога и проникновение германского империализма на Ближний Восток (1888-1903) Ташкент 1955
- 9.Ерусалимский А. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века М 1951
- 10.Ерусалимский А. Германский империализм: История и современность. М 1964
- 11.Лукин-Антонов Н. Очерки по новейшей истории Германии 1890-1914 М-Л 1925
- 12.Лукин Н. Избранные труды М 1963 III с
- 13.Петряев К. Курс лекций по истории Франции, Германии, Англии, Ирландии и США 1871-1914 г. Киевский Гос. Унив. 1958
- 14.Петряев К. Краткое введение к историографии и библиографии истории Германии, Франции, Англии и США 1871-1914 гг. Одесса 1964

- 15.Петряев К. Фальсификация историками ФРГ истории Германии 1871-1914 гг. Одесса 1965
- 16.Ротштейн Ф. Из истории прусско-германской империи М-Л 1948
- 17.Ротштейн Ф. Международные отношения в конце XIX в. М-Л 1960
- 18.Силин А. Экспансия Германии на Ближнем Востоке в конце XIX века М 1971
- 19.Силин А. Экспансия Германского империализма на Ближнем Востоке накануне первой мировой войны (1908-1914) М 1976
- 20.Тарле Е. Сочинения в двенадцати томах. V с. М 1958
- 21.KaralEnverZiya«Osmanlı tarixi» Vj. Ankara 1962
- 22.Ucarol Rıfat «Siyasi Tarix (1789-1994)» İstanbul 1995
- 23.Sayar Nihad «Türkiye İmperatorluq dönemi Maliyyə olayları » İstanbul 1977
- 24.Velay A.du «Türkiye Maliyyə tarixi» Ankara 1978
- 25.Yeniay Hakkı «Yeni Osmanlı Borclar Tarixi» İstanbul 1964

АЙДЫН МАММАДОВ

Бакинский Государственный Университет

ИСТОРИОГРАФИЯ БАНКОВСКО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ ГЕРМАНИИ В ТУРЦИИ В КОНЦЕ XIX НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Германский капитал пользовался известным влиянием в находившемся под французским контролем Османском банке, по существу выполнявшем функции турецкого государственного банка, хотя французский капитал являлся основным кредитором Османской империи, германские банки принимали весьма деятельное и все возрастающее участие в финансировании Турции в конце XIX, в начале XX века.

Немецкий банк играл в Турции столь значительную роль, что в финансовых кругах, его называли не иначе как «банкиром султанов». В конце XIX, в начале XX века ни одно важное решение того времени не имело право направлять свои предположения непосредственно в султанский дворец. Все эти проблемы были освещены в работах немецких, русских и турецких историков.

AYDIN MEMMEDOV

Baki State University

HISTORIOGRAPHY OF BANK-CREDIT POLITICS OF GERMANY CONCERNING TURKEY AT THE END OF XIX AND BEGINNING OF XX CENTURY

In the economically lagged condition Ottoman Empire was under international financial control. The hegemony of foreign control in the countries credit system infmenced badly an it economy.

German bank assumed such great importance in Turkey that in the financial spheres it was called as “Soltans bank”. At the end XIX century and at the beginning of XX century neither important decision was made without German financiers recommendation. German financiers had rights to send their conception straight to the Soltans palace.

Rəyçilər: t.e.n. S.Əliqızı, t.e.d.A.İsgəndərli

Bakı Dövlət Universitetinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasının 06 fevral 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №5).